

تربیت سیاسی از منظر قرآن کریم با رویکرد تدبر سوره‌ای

روح‌اله عابدینی^۱، سعید بهشتی^۲، شیرین رشیدی^۳

چکیده

هدف پژوهش حاضر، بررسی تربیت سیاسی از منظر سوره‌های «محمد (ص)»، «فتح» و «حجرات» با رویکرد تدبر سوره‌ای در قالب مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها بود. پژوهش از نوع کیفی و با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، به شیوه تحلیل محتوا انجام شد. روش نمونه‌گیری بصورت هدفمند و گردآوری اطلاعات به شیوه اسنادی بود. یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که مبانی تربیت سیاسی در قرآن شامل قادر بودن خداوند متعال بر انتقام‌گیری از کافران، مالکیت خداوند بر آسمان‌ها و زمین و اخوت و برادری مؤمنان نسبت به یکدیگر است. از اهداف تربیت سیاسی براساس یافته‌های پژوهش نیز می‌توان به قتال با بازدارندگان از راه خدا در جبهه کفر، پذیرش حکم امام و همچنین وحدت جامعه ایمانی پشت سر امام اشاره کرد. در همین راستا، اصول تربیت سیاسی مشتمل بر تبیین دستور قتال با کفار، ضرورت رسواسازی مخالفان قتال و مدعیان خیرخواهی، تأکید بر اعتماد به تصمیمات امام، روشنگری و برخورد در قبال پیمان‌شکنان، تأکید بر پیروی از امام و روشنگری و برخورد با مدعیان اداره جامعه است. در زمینه روش‌های تربیت سیاسی نیز توبیخ ناظر به تدبر در قرآن، فرصت‌سازی جبرانگر و پرسشگری مقایسه‌ای احصاء گردید.

واژگان کلیدی: تربیت سیاسی، قرآن کریم، تدبر سوره‌ای، سوره محمد (ص)، سوره فتح، سوره حجرات.

۱- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

abedini168@gmail.com

۲- نویسنده مسئول: استاد تمام گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

beheshti@atu.ac.ir

rashidi66@atu.ac.ir

۳- استادیار گروه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۴/۱۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۱/۱۷

بیان مسئله

اندیشمندان حوزه تعلیم و تربیت از دیرباز تاکنون به تبیین ابعاد مختلف تربیت سیاسی پرداخته‌اند. از جمهوری افلاطون تا دموکراسی و تعلیم و تربیت دیویی در جهان غرب و همچنین آثار فیلسوفان مسلمان مانند فارابی و ابن رشد نشان‌دهنده این اشتراک و اهمیت موضوع تربیت سیاسی است. با وجود تفاوت بارزی که بین تفکر اندیشمندان غربی با اصول و مبانی اسلامی در تربیت سیاسی وجود دارد، می‌توان تأکید بر اهمیت موضوع تربیت سیاسی را از جمله مهم‌ترین اشتراکات این اندیشه‌ها دانست. در جوامع امروز، تربیت شهروندانی که بتوانند به‌سهولت با نهادها و سازمان‌های گسترده و پیچیده سیاسی و اجتماعی در حال تحول، سازگاری فعال داشته باشند و در امور مهم سیاسی و اجتماعی خردمندانه شرکت کنند، امری است که به‌شدت مورد توجه سیاست‌گذاران نظام‌های آموزشی قرار دارد (حسنی، ۱۳۷۹، ص ۴۴۲). هر حکومتی نیاز دارد تا مردمش را براساس اهدافی که خود در نظر گرفته، تربیت کند تا نه تنها شهروندانی متناسب با مبانی فکری خود داشته باشد، بلکه بتواند از بین شهروندان فعلی، رهبران آینده حکومت را نیز پرورش دهد (الیاس، ۱۳۹۳، ص ۱۷۹).

ازطرفی اگر دین اسلام را مایه سعادت بشر در همه شئون فردی، اجتماعی و تاریخی بدانیم، لازمه چنین اعتقادی این است که آموزه‌های دین را بر شکل‌گیری همه باورها، ارزش‌ها و هنجارهای لازم برای جهت‌دهی و الگوبخشی به رفتار و کنش انسانی حاکم بدانیم (جوادی آملی، به‌نقل از بهشتی و میرزایی‌تبار، ۱۳۹۵، ص ۵۴). به‌همین دلیل یکی از ضروریات اصلی تحقق تمدن اسلامی در جهان، تربیت سیاسی افرادی است که هم در حوزه مبانی نظری با اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی اسلام آشنا باشند و هم در حوزه عملی، از خود رفتارهای سیاسی درست نشان دهند (الهی‌زاده، ۱۳۹۵، ص ۱۳). در نتیجه تربیت سیاسی در متون دینی و اسلامی و سیره معصومان و عالمان دینی ما مورد تأکید بسیاری قرار گرفته است. تأکید بر تربیت سیاسی در متون دینی تا بدان حد است که تربیت سیاسی و اجتماعی یکی از شش ساحت اصلی تربیت در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش در نظر گرفته شده است. این ساحت ناظر به آماده‌سازی فردی و جمعی متربیان در مسیر تحقق شأن اجتماعی و سیاسی حیات طیبه است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۱۶۰). ازطرفی می‌دانیم قرآن در بین منابع اسلامی، جایگاه ممتازی دارد و نخستین و مهم‌ترین منبع در اندیشه اسلام به حساب می‌آید. قرآن با رویکرد جامعی که دارد، نمی‌تواند از کنار مسائل بنیادین جامعه - که یکی از آن‌ها سیاست و به‌تبع آن تربیت سیاسی است - بی‌اعتنا عبور کرده باشد (سیدباقری، ۱۳۹۴، ص ۱۶). قرار گرفتن حدود دو پنجم آیات قرآن در سوره‌های مدنی و تبیین وجوه مختلف نظام ولایی به‌عنوان تنها نظام سیاسی مورد تأیید قرآن کریم، نشان‌دهنده اهمیت بالای تربیت سیاسی در قرآن به‌عنوان اصل و ریشه اسلام است.

از سال ۱۳۵۷ و با انقلاب شکوهمند اسلامی ایران، حکومتی اسلامی در کشور ما به وجود آمد که نه تنها به پیاده‌سازی احکام اسلام در ایران مبادرت می‌ورزد، بلکه به‌عنوان پرچم‌دار الگوی حاکمیت دینی در جهان، به نقطه‌امیدی برای مستضعفان جهان تبدیل شده است. این جایگاه خطیر نظام جمهوری اسلامی در جهان کنونی، اهمیت پرداختن به ابعاد گوناگون تربیت سیاسی را دوچندان می‌کند. براساس مبانی نظری سند تحول بنیادین، هدف از تشکیل حکومت در جامعه اسلامی، تحقق جامعه صالح در راستای برپایی جامعه عدل جهانی است و بنابراین این نوع حکومت باید زمینه هدایت آحاد مردم به سوی حیات طیبه را فراهم کند (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۱۷۷). برخلاف اهمیت بسیار زیاد تربیت سیاسی مبتنی بر معارف اسلامی در کشور ما، پژوهش‌هایی در خور توجه در این زمینه صورت نگرفته است. روشن است که قرآن منبع اصلی و قانون اساسی اسلام است. بنابراین تربیت سیاسی نیز مانند هر علم انسانی دیگری باید از قرآن شروع شود. اما پژوهش‌های قرآنی در این زمینه بسیار کم و بلکه نادر است. از طرف دیگر پژوهش‌هایی که در زمینه‌های مختلف اعم از تربیت سیاسی از دیدگاه قرآن انجام شده، چند ایراد اساسی دارد:

اولاً نگاه بیشتر پژوهشگران به قرآن در این زمینه، به‌صورت مجموع تعدادی آیه است؛ نه مجموع تعدادی سوره. آیات قرآن در بستر سوره‌ها معنای کامل خود را می‌رسانند و اگر پژوهشگر آیات را جدای از سیاق خود در سوره معنا کند، در بسیاری از مواقع یا دریافت ناقصی از آیه خواهد داشت یا برداشت او اشتباه خواهد بود (اللهی‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۸۳). ثانیاً بیشتر این پژوهش‌ها با اینکه عناوینی مانند از دیدگاه قرآن یا مشابه آن دارند، اما دراصل از دیدگاه تفاسیر قرآن هستند. تفسیر قرآن با تدبر در قرآن و فهم ظاهری آیات آن فرق دارد. در مسیر فهم قرآن، تدبر و فهم ظاهری آیات مقدم بر تفسیر است (اللهی‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۴۴). ثالثاً در بیشتر پژوهش‌های مرتبط، روش تفسیر مورد بررسی قرار نگرفته و پژوهشگر صرفاً از نتایج روش تفسیری یک یا چند تن از مفسرین استفاده کرده است. پژوهشگر در این حالت نمی‌تواند نسبت به نتایج تفسیر مورد استفاده قضاوت کند و اگر مفسر به خطا رفته باشد، پژوهشگر نیز در پژوهش خود به خطا خواهد رفت. از طرف دیگر کمبودهایی نیز در عرصه عملی نظام آموزش رسمی کشور ما وجود دارد. کم‌توجهی به برخی مؤلفه‌های تربیت سیاسی و اجتماعی در کتب درسی (محمدی قشلاق و عبدالسلام، ۱۳۹۶؛ محسنی، حسینی و چمن‌نژاد، ۱۳۹۵) و نیز کم‌توجهی به مبانی قرآنی مؤلفه‌هایی که در کتب درسی به‌خوبی به آن‌ها پرداخته شده، سبب بروز مشکلاتی در نظام آموزش رسمی کشور ما شده است. مقدمتاً نگاهی گذرا به مفاهیم تربیت، تربیت اسلامی، سیاست، تربیت سیاسی، مبانی، اهداف، اصول، روش‌ها، فضای نزول سوره و سوره مدنی خواهیم داشت.

«تربیت» از ریشه «رَبَّو» در لغت به معنی غذا دادن و بزرگ کردن است و در اصطلاح مورد نظر ما به مجموعه تدابیر و روش‌هایی گفته می‌شود که برای ایجاد، ابقاء و اکمال ادراکات، تمایلات، تصمیمات و اقدامات مطلوب در متری صورت می‌پذیرد (بهشتی، ۱۳۸۹، ص ۲۴). تربیت اسلامی عبارت از هرگونه اقدام هدایت‌گرانه‌ای است که به منظور ایجاد، ابقاء و اکمال استعدادهای ادراکی، میلی، ارادی و عملی متری در چهار حوزه ارتباط با خدا، ارتباط با خود، ارتباط با دیگران و ارتباط با جهان برمبنای قرآن، سنت و عقل، به سوی هدف غایی قرب مطلق الهی انجام می‌شود (بهشتی، ۱۳۸۹، صص ۱۸-۱۷). سیاست اداره استوار جامعه انسانی برپایه اصول و معیارهای الهی با رویکرد حق‌مدارانه است که به اصلاح مردم و هدایت آن‌ها در مسیر تعالی و نیز تأمین رفاه مادی و معنوی ایشان می‌انجامد (میرزایی‌تبار و بهشتی، ۱۳۹۵، ص ۵۷). تربیت سیاسی، فعالیتی منظم و مستمر برای شکوفاسازی استعدادهای مدیریتی و سیاسی فرد به منظور پذیرش مسئولیت و حضور در عرصه اداره جامعه و شیوه اندیشیدن و تحلیل مسائل برای پرورش انسان‌های آگاه، شایسته و متعهد برای هدایت و راهبری جامعه بشری و فراگردی است که از راه آن، افراد جامعه، نگرش‌ها و احساسات مربوط به نظام سیاسی و نقش خود در آن را کسب می‌کنند (میرزایی‌تبار، ۱۳۹۴، ص ۲۱). مبانی عبارت از اوصاف وجودی انسان، جهان و آفریدگار انسان و جهان است که از متون اسلامی استخراج و به یکی از دو شکل بسیط - یعنی مفاهیم - یا مرکب - یعنی گزاره‌های اخباری یا توصیفی - بیان می‌شوند و شالوده استخراج و تدوین اهداف، اصول، برنامه‌ها و روش‌ها به‌شمار می‌آیند (بهشتی، ۱۳۸۹، صص ۳۰-۲۹). «اهداف»، مشخص‌کننده نقطه یا جهتی است که فعالیت‌های آموزشی و تحقیقاتی بایستی متوجه آن باشند یا در مسیر آن حرکت کنند (هوشیار، ۱۳۲۷، به نقل از بهشتی، ۱۳۸۹، ص ۳۷). در این میان تعاریف مختلفی از «اصول» ارائه شده است. به‌عنوان مثال مفاهیم یا گزاره‌های کلی‌انشایی یا بایدمحور مستخرج از متون اسلامی را که معیار و راهنما و حاوی روش‌های تربیتی‌اند، اصول نامیده‌اند (بهشتی، ۱۳۸۹، ص ۳۵). در جایی دیگر گزاره‌هایی کلی و تجویزی که بیانگر چگونگی رسیدن از مبانی به اهداف هستند، اصول تعلیم و تربیت نام گرفته‌اند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۶۷). همچنین در تعریفی دیگر آمده که اصول تعلیم و تربیت عبارت از یک‌سری گزاره‌های تجویزی است که لازم است مفاد آن‌ها در تمام مؤلفه‌های تعلیم و تربیت جاری شده، برنامه‌ریزی فعالیت‌های تربیتی با توجه به آن‌ها صورت گیرد و اقدامات تربیتی نیز براساس این نوع گزاره‌های تجویزی هدایت‌کننده اجرا و ارزشیابی شوند (علم‌الهدی، ۱۳۹۳، ص ۴۶۴). به نظر می‌رسد هر سه تعریف مناسب است و بهتر است با یکدیگر ترکیب شوند تا تعریف مورد نظر این پژوهش به دست آید. بنابراین با ترکیب تعریف‌های بالا از اصول، به این تعریف دست می‌یابیم: «گزاره‌های کلی بایدمحور یا انشایی مستخرج از متون اسلامی که بیانگر چگونگی رسیدن از مبانی به اهداف هستند و لازم است مفاد آن‌ها در تمام مؤلفه‌های تعلیم و تربیت جاری

شود». برای «روش» نیز تعاریف مختلفی ارائه شده است. یکی از این تعاریف‌ها این است که روش‌های تربیت اسلامی که با عناوینی کلی بیان می‌شوند، ناظر بر انواعی از فعالیت‌های اختیاری در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی هستند که می‌توانند ما را - هر چند در شرایطی - به اهداف مطلوب در این حوزه برسانند (مصباح یزدی، ۱۳۹۱، ص ۴۵۰). الهی‌زاده (۱۳۹۷، ص ۲۳۱) نیز در کتاب خود در مورد روش‌ها مطلبی بیان کرده که تعریف نیست، اما ویژگی مهمی را برای روش برشمرده است: روش‌های تربیتی در عین آنکه تابع قواعد، قوانین و اصول کلی تربیت هستند، به تناسب فرد و جامعه و ملاحظه شرایط انتخاب می‌شوند. باتوجه به نکات ذکر شده به نظر می‌رسد جمع بین دو مطلب، تعریفی مناسب از روش ارائه می‌دهد. بنابراین در این پژوهش تعریف روش‌های تربیتی اینگونه بیان می‌شود: «روش‌های تربیتی - که با عناوین کلی بیان می‌شوند - ناظر به انواعی از فعالیت‌های اختیاری در حوزه تعلیم و تربیت اسلامی هستند که به تناسب فرد و جامعه انتخاب شده و می‌توانند ما را به اهداف مطلوب برسانند». «فضای نزول سوره» به مجموع یک سوره مربوط است و در آن اوضاع عمومی، اوصاف مردمی، رخدادها و شرایط ویژه‌ای بررسی می‌شود که در مدت نزول یک سوره در حجاز و بیرون از آن بوده است (الهی‌زاده، ۱۳۹۴، ص ۱۲۷).

بنابراین باتوجه به مشکلات و کمبودها پژوهش‌ها در زمینه «تربیت سیاسی در قرآن کریم»، این پژوهش در صدد است تا به جای استفاده از نتایج تفاسیر قرآن، روشی محکم و قابل دفاع برای برداشت گزاره‌های تربیت سیاسی از قرآن کریم ارائه دهد. مبنای اصلی در روش این پژوهش، نگاه سوره‌ای به قرآن کریم است. به عبارت دیگر به جای اینکه از آیات قرآن به صورت جدا جدا و مستقل از هم برای استخراج گزاره‌های تربیتی استفاده شود، آیات در بستر سوره دیده می‌شوند. این روش دو نتیجه مثبت دارد: نخست اینکه باعث اصلاح برداشت از آیات می‌شود؛ زیرا به شرطی از معنای استقلالی آیات می‌توان استفاده کرد که آیات در سیاق سوره فهمیده شوند. و دوم نگاه مجموعی به آیات یک سوره، می‌تواند پژوهشگر را در دریافت حقایق علاوه بر معنای استقلالی آیات کمک کند. سوره‌هایی که در این پژوهش بررسی می‌شوند، سوره‌های مدنی قرآن هستند. از آنجایی که سوره‌های مدنی پس از هجرت رسول خدا (ص) و در زمان برپایی حکومت اسلامی نازل شده‌اند، فضای اجتماعی - سیاسی دارند. در نتیجه برای استنباط گزاره‌های مربوط به تربیت سیاسی بستر مناسب‌تری نسبت به سوره‌های مکی ایجاد می‌کنند. در نوشتار حاضر کوشش شده به این سؤال پاسخ داده شود که تربیت سیاسی با رویکرد تدبر سوره‌ای به سوره‌های محمد (ص)، فتح و حجرات چیست؟

روش پژوهش

در پژوهش حاضر برای استنباط گزاره‌های تربیت سیاسی از سوره‌های محمد (ص)، فتح و حجرات با رویکرد تدبر سوره‌ای، از روش توصیفی - تحلیلی به شیوه تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا، روشی است که در راه استنتاج منظم و عینی ویژگی‌های خاص یک متن به کار می‌رود و دربردارنده شناخت و برجسته‌سازی محورها و خطوط اصلی یک متن با هدف فراهم آوردن تحلیلی توصیفی و ارائه واقعیت در سطح، عمق یا تحلیل علی و مانند آن است (بهشتی، به نقل از میرزایی‌تبار، ۱۳۹۴، ص ۴۳).

بدین منظور ابتدا تک تک آیات، فضای نزول و سیر هدایتی هر سوره در مراحل مختلف با رویکرد تدبر سوره‌ای و نگرش سیستمی به سوره‌های مذکور، مورد بررسی گرفت. به این ترتیب که فهم استقلالی آیات سوره، دسته‌بندی آیات و کشف سیاق‌ها، استخراج فضای نزول سوره، اصلاح فهم استقلالی آیات با استفاده از سیاق سوره و درنهایت فهم سیر هدایتی سوره با جمع کردن بین ارتباط سیاق‌های سوره و همچنین فضای نزول سوره بررسی شد. در مرحله بعد تحلیل آیات با استفاده از جمع‌بندی صورت گرفته در مرحله اول انجام شد. سپس در مرحله سوم و پس از تحلیل محتوای کلی و جزء به جزء سوره‌ها، مبانی، اصول، اهداف و روش‌های تربیت سیاسی احصاء و استخراج شد. البته ذکر این نکته ضروری است که در طی این مراحل نیاز به اصولی داشتیم که با کمک آن‌ها اولاً برداشت درستی از آیه داشته باشیم، ثانیاً ارتباط آیات را مشخص کنیم و ثالثاً غرض کلی سوره را برداشت کنیم. اصول برداشت از آیات مشتمل بر نگاه بدون پیش‌فرض ذهنی به قرآن، عدم مترادف در این کتاب آسمانی، اصالت حقیقت و لزوم پیگیری سیاق است (الهی‌زاده، ۱۳۹۴). برای یافتن نهایی سوره لازم است مفاهیم کلیدی آن فهم شود و باقی گزاره‌های سوره در نسبت با آن مفاهیم کلیدی شرح داده شود. در نتیجه اصول برداشت غرض کلی از سوره شامل استفاده از تکرار کلمات و جمله‌ها، صدرالکلام اصل الکلام، تفریع و نتیجه‌گیری، اسلوب قسم و جواب قسم، اسلوب شرط و جواب شرط و اسلوب ظرف و مظروف - از نگاه قواعد ادبی و عقلایی، مظروف اصل کلام و ظرف مقدمه آن به حساب می‌آید - است (الهی‌زاده، ۱۳۹۴؛ خامه‌گر، ۱۳۸۶).

یافته‌های پژوهش

به منظور تبیین یافته‌های پژوهش، لازم است ابتدا به ذکر چند نکته اساسی در خصوص فرایند احصاء یافته‌ها بپردازیم:

الف - قرآن کریم در جایگاه قانون اساسی اسلام است و مبنا و چارچوب تمام معارف اسلامی را مشخص می‌کند. بنابراین یافته‌هایی که از قرآن کریم به دست می‌آید، راهبردهای کلان حرکت جامعه به سمت سعادت و هدف غایی - به عبارتی قرب الی الله - را دربرمی‌گیرد. با توجه به ساختار فصل‌بندی قرآن - به صورت سوره - و با مطالعه سوره‌ها درمی‌یابیم که هر سوره فضای نزولی دارد که در آن فضا راهبردهای کلان را مشخص می‌کند. بنابراین نباید در نگاه نخست از سوره‌های قرآن، انتظار برداشت گزاره‌های فرامکانی و فرازمانی را داشت. به عنوان مثال، سوره محمد (ص) درباره قتل سخت با کافران حربی است و دستور به کشتن آن‌ها می‌دهد. در حالی که سوره فتح در فضای صلح پیش آمده، با همان کافران حربی سخن می‌گوید. بنابراین درمی‌یابیم که راهبردهای سوره محمد (ص) در شرایط سوره فتح نباید مورد استفاده قرار بگیرد. در نتیجه یافته‌های این پژوهش - مبانی، اهداف، اصول و روش‌های تربیت سیاسی - فقط در شرایط و بسترهای مناسب خودشان قابل پیاده‌سازی هستند. این شرایط در بخش فضای نزول سوره تا حدی روشن شده است. تشخیص این نکته که در زمان فعلی شرایط کدام سوره بر جامعه اسلامی حاکم است، با امام جامعه است که در حال حاضر این فرد ولی فقیه جامع‌الشرایط به حساب می‌آید.

ب - گزاره‌های استنباط شده در سوره در قالب مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها دسته‌بندی شده‌اند. در مورد مبانی باید گفت گزاره‌هایی که در سوره آمده، استنباط شده‌اند، و گرنه برای به دست آوردن مبانی اولیه تربیت سیاسی، باید به سوره‌های مکی قرآن رجوع کرد. در مورد اهداف نیز باید گفت که برای هر سوره یک هدف در نظر گرفته شده که همان هدف کلی سوره است. از آنجایی که تشخیص اهداف واسطی از اصول تربیتی، امری نسبتاً دشوار است - به دلیل اینکه مرز مشخصی ندارند - (علم/الهدی، ۱۳۹۳)، بنابراین اهداف واسطی عمدتاً در قالب اصول تربیتی بیان شده‌اند. به علاوه، قرآن کتاب جهانی و جاودانی است. بنابراین انتظار بیشتر از آن، بیان مبانی، اهداف و اصول است و کمتر انتظار برداشت روش وجود دارد. در نتیجه تمرکز اصلی بر استنباط هدف و اصول تربیت سیاسی است.

ج - با توجه به رویکرد سوره‌ای تفاسیر «المیزان» و «هدایت» - نوشته محمدتقی مدرسی - برای فهم آیات و سوره‌های مطرح شده در این پژوهش، از این دو تفسیر استفاده شده است. در ادامه به بررسی یافته‌ها با رویکرد تدبر سوره‌ای به تفکیک سوره‌های محمد (ص)، فتح و حجرات پرداخته می‌شود.

۱- تحلیل محتوای سوره «محمد (ص)»

۱-۱- نکات سوره

در آیه شماره ۴ سوره محمد (ص)، خدای متعال دستور داده که در میدان جنگ، گردن کفار را بزیند تا وقتی که از پا افتادند، آنگاه اسیر بگیرید. ابتدای آیه با حرف «ف» از آیات قبل نتیجه‌گیری شده است

(طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸). در آیات قبل نیز بحث کفار بازدارنده از راه خدا مطرح بود. بنابراین درمی‌یابیم که منظور آیه، جنگ با کافرانی است که تا زمانی که زنده باشند، مانع رفتن مردم به راه خدای متعال می‌شوند. در این آیه می‌توان از گردن زدن کفار به کشتن با شدت و صلابت تعبیر کرد (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۱۳).

در آیه ۱۶ سخن از کسانی است که به حرف پیامبر (ص) گوش کرده، هنگامی که از نزد ایشان رفتند، پیش علماء رفته و می‌پرسند پیامبر (ص) چه می‌گفت؟ مراجعه این گروه به علماء و مطرح کردن این پرسش نشان از آن دارد که این گروه نسبت به سخن پیامبر (ص)، نقد علمی دارند. به عبارت دیگر حکم حضرت رسول (ص) درباره قتال با کفار را عالمانه نمی‌دانند و قصد جدل درباره آن را دارند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸).

در آیات ۲۰ تا ۲۸، سخن از ادعا و شعار پیروی مؤمنان از قرآن و رسول خدا (ص) است. اما هنگامی که دستور قتال با کفار می‌آید، عده‌ای از همان مؤمنان به خاطر ترس از مرگ، در لشکر اسلام حاضر نمی‌شوند. خداوند در آیه ۲۴ سوره، آن‌ها را توبیخ می‌کند که آیا در قرآن تدبیر نکرده‌اند - که حکم روشن خدای متعال را در آن ببینند - یا تدبیر کرده‌اند و می‌دانند حکم خدای متعال چیست، اما قلب‌هایشان قفل خورده و نمی‌توانند به دستور الهی عمل کنند؟

خداوند متعال در آیه ۲۹، مریض‌القلب‌ها را تهدید به رسوایی می‌کند. در آیه ۳۷ نیز روش این رسوایی را می‌گوید. توضیح آنکه از آنجایی که ترسوها برای شرکت نکردن در جهاد بهانه آورده و خود را خیرخواه اسلام معرفی می‌کنند، بنابراین خدای متعال آنان را تهدید به قرار دادن حکمی می‌کند که طبق آن یا باید در قتال شرکت کنند، یا همه اموال‌شان را در راه اسلام خرج کنند. در این زمان ترسوها بخل ورزیده و در مقابل پرداخت اموال‌شان مقاومت می‌کنند. در نتیجه روشن می‌شود که دغدغه آن‌ها ضرر اسلام از قتال نبوده، بلکه مرضی به نام حب دنیا در دل‌هایشان داشته‌اند.

آیه آخر سوره نیز مؤمنان را تهدید می‌کند که اگر به حکم الهی عمل نکنند، آنان را با قومی دیگر جایگزین می‌کند. به عبارت دیگر، خدای متعال با هیچ قومی عقد اخوت نبسته که تحت هر شرایطی او را به‌عنوان قوم برگزیده برای پیاده‌سازی قرآن و رسیدن به اهداف الهی انتخاب کند (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸).

۱-۲- فضای نزول سوره

کافران مردم را از راه خدا باز می‌دارند (محمد، ۱) و کارشان به جایی رسیده که تا از سر راه برداشته نشوند، جریان حق پیروز نخواهد شد. بنابراین خدای متعال باید دستور قتال با کافران را صادر کند (محمد، ۴). اما این دستور برای مؤمنان شبهاتی به همراه دارد (محمد، ۶ - ۴). از طرف دیگر باتوجه به

بیشتر بودن نیرو و تجهیزات کفار، پذیرش این دستور برای مؤمنان سخت است (آیات متعدد سوره) و بخشی از آنان که قلب مریضی دارند و حُب دنیا وجودشان را فراگرفته، تن به قتال با کفار نمی‌دهند (محمد، ۲۰). از طرفی منافقان که با کفار معاهده مخفی درباره جنگ نکردن دارند (محمد، ۲۶)، با غیرعلمی و غیرعقلانی نشان دادن جنگ با کفار در زمان کنونی (محمد، ۱۶) بر آتش فتنه تمکین نکردن مؤمنان از دستور خدا می‌دمند (صباحی، ۱۳۹۸، ج ۱).

۱-۳- سیر هدایتی سوره

خدای متعال در ابتدای سوره دو جریان «کافران صَادَّ عن سبیل‌الله» و «مؤمنان» را معرفی کرده، سنت خود در قبال هر گروه و دلیل آن را نیز ذکر می‌کند (محمد، ۳-۱). سپس از این مقدمه کوتاه نتیجه می‌گیرد که مؤمنان باید به مقاتله با کافران اقدام کرده و به سختی آنان را از پای درآورند. فلسفه این دستور نیز، آزمایش الهی بیان می‌شود (محمد، ۴). در ادامه به سؤال «تکلیف مؤمنانی که در جنگ با کفار کشته می‌شوند، چه می‌شود؟» پاسخ می‌دهد (محمد، ۶-۵). در سیاق بعدی، خدای متعال با اشاره به عاقبت کافران و همچنین عاقبت مؤمنان در دنیا و آخرت، سعی در ترغیب مؤمنان به قتال با کفار دارد (محمد، ۱۵-۷). سپس به آن دسته از منافقانی می‌پردازد که با ادعای خیرخواهی برای اسلام، دستور پیامبر (ص) مبنی بر قتال با کفار را اشتباه می‌دانند و با آن مخالفت می‌کنند (محمد، ۱۹-۱۶). سستی مؤمنان مریض‌القلب در اجرای این دستور و کارشکنی منافقان باعث می‌شود تا خدای متعال در ادامه سوره، به ادعای مؤمنان قبل از نزول سوره و درخواست آنان مبنی بر نازل شدن سوره‌ای جدید برای عمل به آن، اشاره کرده و آن‌هایی را که از قتال با کفار ترسیده‌اند، رسوا و با روش‌های مختلف توبیخ کند (محمد، ۲۸-۲۰). در انتهای سوره نیز با اشاره به این نکته که صغن ناشی از تمکین نکردن به دستور قتال، پنهان نخواهد ماند، آخرین توصیه‌ها را برای اطاعت از رسول خدا (ص) بیان کرده و مؤمنان را تهدید می‌کند که خدای متعال نیازی به شما ندارد و اگر مطیع فرمان خدا و رسول (ص) نباشید، قوم دیگری را جایگزین شما می‌کند تا به دستوراتش عمل کنند (محمد، ۳۸-۲۹).

جدول ۱. تحلیل محتوای تربیت سیاسی از منظر سوره محمد (ص)

۴-۱- هدف تربیت سیاسی سوره: قتال با بازدارندگان راه خدا از جبهه کفر	
۵-۱- اصول تربیت سیاسی	
۱-۵-۱- لزوم تشریح سنت‌های الهی در قبال مؤمنان و کافران و سرنوشت هر دو گروه	
مبانی انسان‌شناسی	شمول سنت اضلال اعمال نسبت به کافران بازدارنده از راه خدا (آیه ۱)
مبانی انسان‌شناسی	شمول سنت پوشاندن لغزش‌ها و اصلاح امور نسبت به مؤمنان (آیه ۲)
مبانی انسان‌شناسی	پیروی کافران از باطل و پیروی مؤمنان از حق منطبق بر واقعیات عالم هستی (آیه ۳)

توضیح: خدای متعال در آیات ابتدایی سوره، سنت تاریخی نسبت به کافران بازدارنده از راه خدا و مؤمنان را بیان کرده و در ادامه دستور قتال را براین مبنا استوار می‌کند. بنابراین می‌توان گفت که برای رسیدن به هدف سوره ابتدا باید متریبان را با این سنت‌های تاریخی آشنا کرد تا پذیرش آن برایشان تسهیل شود.

۱-۵-۲- لزوم تبیین دستور قتال با کفار (آیه ۴)

مبانی خداشناسی	قادر بودن خدای متعال بر انتقام‌گیری از کافران (آیه ۴)
مبانی خداشناسی	آزمایش بودن قتال با کافران برای مؤمنان (آیه ۴)
مبنای خداشناسی	وعده الهی مبنی بر یاری مؤمنان (آیات ۷، ۸، ۱۰ و ۱۳)
مبنای هستی‌شناسی	وجود بهشت و جهنم به‌عنوان جایگاه ابدی مؤمنان و کافران (آیات ۶، ۱۲ و ۱۵)

توضیح: صدور دستور قتال نیازمند ۳ ضلع است تا هم توهمات رفع شده و هم برای قتال انگیزه ایجاد شود. نخست اینکه متریبی بداند خدای متعال خودش می‌توانسته از کفار انتقام بگیرد، اما برای آزمایش مؤمنان - که چقدر به وعده‌های الهی باور دارند - این وظیفه را بر دوش آنان گذاشته است. دوم اینکه خدای متعال وعده قطعی یاری مؤمنان در جنگ را داده است. و سوم اینکه جایگاه ابدی مؤمنان و کافران مشخص است و این دنیا در مقابل آخرت، فانی و از دست رفتنی به حساب می‌آید.

۱-۵-۳- ضرورت رسواسازی مخالفان قتال و مدعیان خیرخواهی (آیات ۱۶ تا ۱۹)

مبانی انسان‌شناسی	وجود عده‌ای ترسو در جامعه ایمانی با ظاهر خیرخواهانه (آیه ۱۶)
مبانی هستی‌شناسی	وجود قیامت (آیه ۱۸)
توضیح: همواره پس از تبیین دستور قتال، عده‌ای از ترس جان و مال خود به مخالفت با این حکم می‌پردازند. البته خود را خیرخواه نشان می‌دهند و می‌خواهند با غیرعلمی نشان دادن دستور قتال با کفار، مانع از انجام آن در جامعه ایمانی شوند. بنابراین باید رفتار و نیت این اشخاص را برای متریبان رسوا کرد تا این مانع تحقق حکم الهی برطرف شود.	

۱-۵-۴- لزوم استغفار به درگاه الهی (آیه ۱۹)

مبانی خداشناسی	توحید (آیه ۱۹)
مبانی خداشناسی	آگاهی خدای متعال به بندگان (آیه ۱۹)
توضیح: پس از کارشکنی مخالفان، مؤمنان در معرض لغزش قرار می‌گیرند. بنابراین لازم است با استغفار به درگاه الهی، خود را از عواقب ناشی از این لغزش‌ها حفظ کنند.	

۱-۵-۵- لزوم برخورد با مؤمنان ضعیف‌الایمان (آیات ۲۰ تا ۲۸)

مبانی انسان‌شناسی	وجود عده‌ای ترسو و دارای حُب دنیا در جامعه ایمانی (آیه ۲۰)
مبانی انسان‌شناسی	هدایت‌گری قرآن (آیه ۲۴)
مبانی هستی‌شناسی	معاد (آیه ۲۷)
مبانی خداشناسی	رسواگری خدای متعال (آیات ۲۹ و ۳۷)

توضیح: عده‌ای دنیاطلب همواره در جامعه ایمانی وجود دارند که با آمدن فرمان قتال، ترس تمام وجودشان را فرا می‌گیرد. بنابراین باید با این عده برخورد شود. ابتدا نتیجه عمل ننجکیدن - که همان افساد فی الارض و جدایی از جامعه ایمانی است - به آن‌ها گوشزد می‌شود. سپس توبیخ به تدبیر بی‌فایده در قرآن صورت می‌گیرد. پس از آن تهدید به رسوایی درونیات قلبی‌شان می‌شوند. این رسوایی نیز با درخواست اموالشان در قبال قبول نکردن دستور قتال انجام می‌گیرد. زیرا حاضر به انجام آن نمی‌شوند و مشخص می‌شود که از ابتدا دغدغه دین نداشته و فقط نگران دنیای خودشان بودند. بنابراین علاوه بر اینکه متریبان باید این مسائل را بدانند، باید آن‌ها را به‌صورت عملی نیز ببینند.

۱-۶- روش‌های سوره در راستای تربیت سیاسی

خدای متعال در آیات ۱۴ و ۱۵ با مطرح کردن پرسشی توجه مخاطب را به این نکته معطوف می‌کند که انسان‌های گمراه و انسان‌های هدایت‌یافته نزد خدا هرگز مانند هم نیستند. بنابراین از این آیات روش «پرسشگری مقایسه‌ای» به دست می‌آید. همچنین خداوند در آیه ۲۴، مؤمنان وحشت‌زده از دستور قتال را توبیخ می‌کند که آیا در قرآن تدبر نمی‌کنند؟ بنابراین یکی از مهم‌ترین روش‌های تربیتی - که همانا روش «توییحی ناظر به تدبر در قرآن» است - از این آیه به دست می‌آید. در آیه ۲۹ نیز خدای متعال مؤمنانی را که حُب دنیا در دل آن‌ها ریشه دوانده، تهدید به رسواگری می‌کند. در نتیجه روش «تهدید به رسواگری» از این آیه به دست می‌آید.

۲- تحلیل محتوای سوره «فتح»

۱-۲- نکات سوره

خدای متعال در آیه ۲ این سوره از غفران گناهان پیامبر (ص) در گذشته و آینده خبر می‌دهد. به نظر می‌رسد اگر غفران را بخشش گناه انجام شده در نظر بگیریم، در توجیه آیه با دیگر آیات قرآن به مشکل برمی‌خوریم. اما اگر غفران لزوماً به گناه انجام شده مربوط نباشد و برای پیشگیری از گناه نیز استفاده شود - به خصوص در مورد حضرت رسول (ص) که معصوم است و گناه انجام شده‌ای ندارد - آیه به خوبی توضیح داده می‌شود و با دیگر آیات سوره نیز هماهنگ خواهد بود.

با توجه به مطالبی که در نکته قبل گفته شد، بهتر است فتح در آیه ۱ را به معنی یک فتح معنوی در نظر بگیریم، نه لزوماً یک پیروزی مادی که مصداق تاریخی دارد؛ مانند صلح حدیبیه یا فتح مکه. به نظر می‌رسد بیعت در آیه ۱۰ سوره، بیعتی عام باشد که هر مسلمانی با مسلمان شدن خود با پیامبر (ص) می‌بندد. این معنا با آیات ۸ و ۹ که مسئله‌ای کلی را بیان کرده و به اتفاقی خاص اشاره ندارند، سازگارتر است. در این سوره با واژه «اعراب» در آیه ۱۱ روبه‌رو می‌شویم که توضیح آن در ادامه و در سوره حجرات داده شده است. بیعت در آیه ۱۸ به نظر بیعتی خاص است که قبل از زمان حمله به کفار مکه بسته شده و به عبارتی تجدید بیعت به حساب می‌آید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸)؛ زیرا در انتهای آیه فتحی قریب را دستاورد این بیعت قلمداد می‌کند.

۲-۲- فضای نزول سوره

پس از دعوت جدی و دستور خداوند به قتال در برابر کفار و مشرکان مکه، مؤمنین به رهبری پیامبر (ص) عازم جنگ با کفار شدند. شواهد در هنگام اعزام نشان می‌داد که لشکر کفر بسیار قوی‌تر از لشکر

اسلام است و در نتیجه عده‌ای شرکت در جنگ را خودکشی می‌دانستند (فتح، ۱۲). اما بعد از روبه‌رو شدن دو لشکر مشخص شد که غلبه و برتری از آن مؤمنان است. در این هنگام دستور صلح با مشرکان از سوی پیامبر (ص) صادر شد (فتح، ۲۴). این دستور برای مؤمنان حاضر در جنگ سنگین بود (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۱۳). بنابراین نیاز بود تا خدای متعال با تبیین عصمت پیامبر (ص) (فتح، ۱-۳). آرامش مؤمنان در قبال دستورات پیامبر (ص) (فتح، ۴-۷) و همچنین بیان حکمت دستور صلح با کفار (فتح، ۲۵)، قلب مؤمنان را برای پذیرش دستور صلح با وجود برتری بر دشمن خاضع سازد. البته اقدام به این صلح ممکن بود باعث به‌وجود آمدن این تصور شود که مؤمنان از روی ضعف این صلح را پذیرفتند (فتح، ۲۲) یا اینکه این صلح ابدی است و دیگر نه‌تنها قرار نیست مسجدالحرام به‌دست مؤمنان بیفتد، بلکه غلبه اسلام بر تمام ادیان روی زمین نیز پیگیری نخواهد شد (فتح، ۲۸-۲۷). پس لازم است تا خدای متعال این توهمات را از بین ببرد. این صلح برای مؤمنان غنایم سرشاری به‌همراه آورد که در آینده نزدیک نصیب آنان می‌شد (فتح، ۱۵ و ۲۰). از طرفی سرپیچی‌کنندگان از دستور قتال پیامبر (ص) در مدینه می‌خواستند بدون زحمت شرکت در قتال، با آوردن بهانه‌های مختلف در بهره‌مندی غنایم شریک باشند (فتح، ۱۵). در نتیجه لازم بود تا خدای متعال قبل از ورود پیامبر (ص) و مؤمنان به مدینه، آن‌ها را از طریق وحی از نیت و خواسته مخلفین باخبر سازد تا توطئه آن‌ها خنثی شود (فتح، ۱۱-۱۶). (صبحی، ۱۳۹۱، ج ۱).

۲-۳- سیر هدایتی سوره

خدای متعال در ابتدای سوره، پیامبر (ص) را معصوم معرفی می‌کند (فتح، ۱-۳) و آرامش قلبی مؤمنان در قبال پذیرش این عصمت را هدیه‌ای الهی توصیف می‌کند که از طریق آن مؤمنان وارد بهشت شده و منافقان و مشرکانی که به خدا گمان بد می‌برند، عذاب خواهند شد (فتح، ۴-۷). سپس از ارسال پیامبرش می‌گوید (فتح، ۸ و ۹) و بیعت با او را همان بیعت با خودش می‌داند (فتح، ۱۰). پس از آن به پیامبر (ص) وحی می‌کند که پیمان شکنان چه خواهند گفت و انتظارشان از تو چیست و تو نیز چه جوابی باید به آنان بدهی (فتح، ۱۱-۱۷). در سیاق بعد، خدای متعال از بیعت خاص قبل از صلح با کفار ابراز رضایت می‌کند (فتح، ۱۸) و غنیمت‌های زیادی را نتیجه آن می‌شمارد (فتح، ۱۹-۲۱). سپس این شبهه را رفع می‌کند که پذیرش صلح از سر ناچاری نبوده و اتفاقاً اگر جنگی درمی‌گرفت، مسلمانان پیروز قطعی‌اش بودند (فتح، ۲۲-۲۳). در ادامه نیز جلوگیری از آسیب رسیدن به مؤمنان را از نتایج صلح برمی‌شمارد (فتح، ۲۴). سپس دلیل اصلی صلح را بیان می‌کند - که همان وجود مؤمنانی ناشناس در میان کفار است - (فتح، ۲۵-۲۶). و اذعان می‌دارد که وعده فتح مسجدالحرام و حتی برتری بر تمام ادیان عالم، به‌قوت خود باقی است و این صلح ذره‌ای در آن خدشه وارد نکرده است (فتح، ۲۸-۲۷). در

انتهای سوره نیز تابلویی از ویژگی‌های مؤمنان پیرو پیامبر (ص) نشان می‌دهد و می‌گوید که این مؤمنان عبادات فردی و جهاد علیه کفار در عرصه اجتماعی را به‌صورت توأمان دارا هستند (فتح، ۳۹).

جدول ۲. تحلیل محتوای تربیت سیاسی از منظر سوره فتح

۴-۲- هدف غایی تربیت سیاسی سوره: پذیرش بی‌چون و چرای حکم امام (رهبر)	
۵-۲- اصول تربیت سیاسی در سوره	
۵-۲-۱- لزوم تأکید بر پشتیبانی خدای متعال از امام (رهبر) در هنگام تصمیم‌گیری (اعتماد به تصمیمات امام) (آیات ۱ تا ۳)	
مبنای خداشناسی	اعطای عصمت به امام (رهبر) در تصمیمات اساسی توسط خدای متعال (آیات ۱ تا ۳)
توضیح: همان‌طور که در توضیحات سوره آمده، فضای نزول سوره اینگونه است که پیامبر (ص) دستوری خلاف فهم عموم مردم داده‌اند - دستور به صلح با کفار در شرایطی که پیروزی بسیار نزدیک بوده است - و این امر باعث ایجاد مشکلاتی در جامعه ایمانی شده است. خدای متعال در قدم نخست این نکته را به مردم یادآوری می‌کند که فتحی به پیامبر (ص) عطا کرده که باعث عصمت ایشان از خطا و اشتباه شده است. طبق قاعده لطف الهی می‌توان چنین برداشت کرد که جانشین رسول خدا (ص) در دوران غیبت نیز باید سطحی از عصمت - دست‌کم در مسائل اساسی جامعه - داشته باشد تا مؤمنانی که خالصانه در راه خدا قدم برمی‌دارند، به گمراهی کشیده نشوند. بنابراین در تربیت سیاسی در فضایی مشابه سوره فتح - که رهبر جامعه دستوری خلاف فهم عوام می‌دهد - ابتدا باید جایگاه رهبر به‌عنوان مربی اصلی تربیت سیاسی جامعه ایمانی در قلوب مؤمنان را با یادآوری پشتیبانی خدای متعال از ایشان مستحکم کرد.	
۵-۲-۲- لزوم تأکید بر نیاز مؤمنان به آرامش قلبی در قبال دستورات امام (آیات ۴ تا ۷)	
مبنای خداشناسی	اعطای آرامش به مؤمنان در قبال تصمیمات امام توسط خدای متعال (آیه ۴)
مبنای خداشناسی	تعلق همه لشکریان آسمان‌ها و زمین به خدای متعال (آیات ۴ و ۷)
توضیح: در گام بعدی باید به مترجمان (جامعه ایمانی) تأکید شود که خدای متعال به قلوب مؤمنان آرامش می‌دهد تا دستورات رهبر جامعه را بپذیرند. زیرا لشکریان آسمان‌ها و زمین برای خداست و خدای متعال از آن‌ها استفاده می‌کند تا آرامش را بر قلب مؤمنین وارد کند و برای منافقینی که به خدای متعال - در عمل دستوری رهبر جامعه ایمانی - گمان بد دارند، عذاب آماده کرده است.	
۵-۲-۳- لزوم تأکید بر یکی بودن بیعت امام و بیعت با خدا (آیات ۸ تا ۱۰)	
مبنای انسان‌شناسی	شاهد، مبشر و نذیر بودن امام (آیه ۸)
مبنای خداشناسی	اعطای اجر بزرگ به وفاکنندگان بیعت با امام توسط خدای متعال (آیه ۱۰)
توضیح: خدای متعال در این آیات، بر شاهد، مبشر و نذیر بودن پیامبر (ص) - به‌عنوان اصلی‌ترین مربی سیاسی جامعه ایمانی - تأکید کرده و به‌تبع آن بیعت با رسول خدا (ص) را بیعت با خود می‌داند.	
۵-۲-۴- لزوم روشنگری و برخورد در قبال پیمان‌شکنان (آیات ۹ تا ۱۷)	
مبنای انسان‌شناسی	پنهان‌کاری پیمان‌شکنان نسبت به باور قلبی خود (آیه ۱۱)
مبنای انسان‌شناسی	سوءظن پیمان‌شکنان نسبت به وعده‌های الهی (آیه ۱۲)
مبنای خداشناسی	آگاهی خدای متعال نسبت به بندگان (آیه ۱۱)
مبنای خداشناسی	مالکیت خداوند بر آسمان‌ها و زمین (آیه ۱۴)
توضیح: خدای متعال که از اعمال بندگان خویش آگاه است و مالکیت و فرمانروایی هر چه در آسمان‌ها و زمین است برای اوست، نسبت به پیمان‌شکنی عده‌ای در جامعه ایمانی - حاشیه‌نشینان سیاسی - روشنگری می‌کند. در قدم نخست،	

مخالفت آنان را به دلیل باور نداشتن به وعده‌های الهی می‌داند - که آن را پنهان کرده‌اند - سپس پیمان‌شکنان را از بهره‌مندی‌های به‌دست آمده از صلح - که همان دستور خلاف فهم عموم است - منع کرده و در انتها نیز به آنان فرصت جبران دوباره می‌دهد. بنابراین امام جامعه ایمانی نیز باید در سه مرحله با پیمان‌شکنان مقابله کند: ۱- روشنگری، ۲- محروم کردن آنان نسبت به بهره‌مندی‌های ناشی از دستور امام و ۳- ایجاد فرصت جبران.

۲-۵-۵- لزوم روشنگری دلایل دستورات خلاف فهم عموم توسط امام (رهبر) (آیات ۲۰ تا ۲۸)

مبنای خداشناسی وعده‌های الهی مبنی بر پیروزی نهایی جبهه حق بر باطل (آیات ۲۰ تا ۲۸) توضیح: پس از آنکه دستور صلح اجرا شد و بهره‌مندی‌هایی نیز به‌دست آمد، خدای متعال دلایل و ابعاد گوناگون دستور صلح را بیان می‌کند. بنابراین امام جامعه نیز در شرایط مشابه و در نخستین فرصت باید نسبت به ابعاد گوناگون دستور خود روشنگری کند.

۲-۶- روش‌های سوره در راستای تربیت سیاسی

در آیه ۱۶ سوره نیز شاهد ارائه فرصت مجدد به پیمان‌شکنان هستیم. بنابراین روش «فرصت‌سازی جبرانگر» را می‌توان از این آیات برداشت کرد. در فضای سوره فتح مشخص است که خدای متعال برای آزمایش مؤمنان ابتدا دستور به صلح می‌دهد، سپس دلایل آن را تبیین می‌کند. بنابراین روش «تبیین فلسفه احکام صادر شده پس از جاری شدن احکام در جامعه» را می‌توان از این آیات به‌دست آورد.

۳- تحلیل محتوای سوره «حجرات»

۳-۱- نکات سوره

خداوند در آیه ۱ با عبارت «*لَا تُقَدِّمُوا*» از مؤمنان می‌خواهد که از رسول خدا (ص) پیشی نگیرند. نکته جالب توجه درباره «*لَا تُقَدِّمُوا*» این است که این عبارت به معنی «پیش نیفتید» نیست؛ بلکه به معنای «پیش نیندازید» است. بنابراین منظور آیه ممنوعیت پیشی گرفتن عمده‌ای از رسول خدا (ص) است. از طرفی چون ممنوعیت پیشی نگرفتن از رسول خدا (ص) به‌طور مطلق آمده، می‌توان نتیجه گرفت که منظور این است که در مشی زندگی خود همواره پشت رسول خدا (ص) حرکت کنید و از او پیشی نگیرید (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۹).

آیه ۲ نیز به مؤمنان دستور می‌دهد که صدای خود را بالاتر یا حتی هم‌سطح صدای پیامبر (ص) نبرید که اعمال خود را تباه کرده و از بین برده‌اید. برای این دستور، خدای متعال از دو کلمه «*لَا تَرْفَعُوا*» و «*لَا تَجْهَرُوا*» استفاده کرده است. «جهر» به معنی آشکار کردن است (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص ۱۷۹) و در مقابل «اخفات» به کار می‌رود. از آنجایی که کاربرد کلمات در قرآن حکیمانه است، بنابراین نباید معنای «ترفعو» و «جهر» یکسان باشد. در نتیجه می‌توان «ترفعو» را به معنای صدای بلندتر و «جهر» را به معنای صدایی هم‌سطح با رسول خدا (ص) تعریف کرد (این معنا با «یغضون» در آیه بعد

نیز سازگارتر است). حال از آنجایی که این آیه نیز موارد مذکور را به طور مطلق ممنوع کرده و از طرفی باید مصداق امروزی نیز داشته باشد، بنابراین می‌توان گفت منظور آیه این است که حرف شما در جامعه نباید هم‌سطح یا بالاتر از سخن رسول خدا (ص) باشد.

در آیه ۴ و ۵ نیز «حجرات» به دلیل اینکه مصداق امروزی ندارد، نیاز به مفهوم‌سازی دارد. از آنجایی که «حجرات» در زمان نزول آیات قرآن، محل زندگی و حکومت پیامبر (ص) بود، بنابراین می‌توان آن‌ها را به «محل حکومت» امام در همه زمان‌ها و مکان‌ها تسری داد.

خداوند در آیه ۶ می‌فرماید که ای مؤمنان، اگر فاسقی خبری نزد شما آورد، «فتبّینوا»؛ یعنی درخواست تبیین کنید. در آیه ۷ نیز می‌فرماید که بدانید رسول خدا (ص) در میان شماست. از طرفی از ارتباط مفهومی قسمت انتهایی آیه ۶ و آیه ۹ درمی‌یابیم که خبری که آن فاسق آورده، درباره درگیری دو گروه از مؤمنان بوده است و نظر این فاسق این بوده که مؤمنان باید علیه یکی از آن دو گروه اعلان جنگ کنند. بنابراین خداوند در این آیه می‌فرماید که اگر فاسقی برای شما خبری آورد، پیش از آنکه به نظر آن فاسق عمل کرده، با گروهی وارد جنگ شده و بعداً پشیمان شوید، برای تبیین و اینکه چه کار کنید نزد رسول خدا (ص) بروید.

در مورد کلمه «فاسق» نیز باید گفت، اگر فسق خبرآورنده علنی باشد، دیگر نیازی به گفتن قرآن نیست و هر موجود عاقلی - حتی اگر بی‌دین هم باشد - متوجه می‌شود که نباید به حرف انسان فاسق عمل کند. عبارت «تقوا» در آیات ابتدایی سوره نیز نشان می‌دهد که منظور از فاسق کسی است که می‌خواهد از پیامبر (ص) جلو بزند و صدای خود را بر صدای ایشان برتری بدهد. با این توضیح حکمت دستور نیز مشخص خواهد شد.

خداوند در آیه ۱۳، تنها ملاک برتری نزد خود را تقوا می‌داند. نگاه سیاقی به آیات سوره، توجه انسان را به لفظ تقوا در ابتدای سوره جلب می‌کند. در نتیجه می‌توان گفت منظور از تقوا در درجه نخست، تقوای پیروی از رسول خدا (ص) و جان‌نشینان ایشان است و مصادیق دیگر تقوا در درجات بعدی قرار می‌گیرند.

در آیه ۱۴ سخن از «اعراب» به میان می‌آید و تا آخر سوره ادامه پیدا می‌کند. در مورد اعراب باید گفت که این کلمه جمع کلمه «اعرابی» به معنی بادیه‌نشین است (قرشی بنابی، ۱۳۷۱، ج ۴، ص ۳۱۲). از آنجایی که بادیه‌نشین به کسانی گفته می‌شود که در اطراف مدینه زندگی می‌کنند، می‌توان نتیجه گرفت که منظور از اعراب در قرآن، کسانی هستند که نمی‌خواهند تحت حاکمیت اسلامی و فرمان امام جامعه زندگی کنند. این تعبیر در آیه ۲۰ سوره احزاب به روشنی قابل مشاهده است. اینکه اعراب در متن حوادث جامعه ایمانی نیستند و در حاشیه زندگی می‌کنند. بنابراین می‌توان از آن‌ها به حاشیه‌نشینان سیاسی تعبیر کرد. حال این حاشیه‌نشینان سیاسی نزد پیغمبر (ص) آمده‌اند. ابتدا

می‌گویند: ایمان آوردیم. خدای متعال به رسولش دستور می‌دهد به آن‌ها بگوید که ایمان نیاورده‌اند، بلکه تسلیم شده‌اند؛ زیرا لازمه ایمان پذیرش ولایت امام است. پاسخ منظور آن‌ها از این ابراز ایمان در آیه ۱۶ با پرسشی داده شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۱۸). این نشان می‌دهد که آن‌ها با ابراز ایمان، به خیال خود می‌خواهند خود را دلسوز نشان دهند و به پیامبر (ص) بگویند اینگونه که تو جامعه را اداره می‌کنی، اشتباه است.

۳-۲- فضای نزول سوره

جامعه ایمانی نیاز دارد تا وحدت را پشت سر امام جامعه، به فعلیت برساند (مدرسی، ۱۳۷۷، ج ۱۳). اما جلو افتادن عده‌ای از امام در حکم دادن (حجرات، ۵-۱)، درگیری داخلی گروه‌هایی از مؤمنان با هم و تقاضای عده‌ای برای برخورد با یکی از گروه‌های درگیر (حجرات، ۱۰-۶)، وجود زمینه برخی ردایب اخلاقی مانند تمسخر و غیبت (حجرات، ۱۳-۱۱) و درنهایت وجود گروهی در میان مؤمنان که ادعای بهتر اداره کردن جامعه را دارند (حجرات، ۱۸-۱۴)، همگی مانع پیاده‌سازی «وحدت پشت سر امام» هستند (صوحی، ۱۳۹۸، ج ۱).

۳-۳- سیر هدایتی سوره

این سوره بنا دارد وحدت جامعه ایمانی را پشت سر امام جامعه پیاده‌سازی کند. بنابراین خدای متعال در ابتدای سوره از ممنوعیت جلو افتادن از پیامبر (ص) و حکم دادن با صدایی بلندتر یا هم‌سطح با پیامبر (ص) در جامعه سخن می‌گوید و آداب رفتار با امام جامعه را بیان می‌کند (حجرات، ۵-۱). سپس به اختلافات میان گروه‌های مختلف در جامعه ایمانی اشاره کرده و در ادامه به ردیله‌های اخلاقی مانند تمسخر، غیبت و سوءظن می‌پردازد که زمینه را برای دامن زدن به اختلافات درونی و درگیری مؤمنان با یکدیگر آماده می‌کند و تنها ملاک برتری نزه خدای متعال را تقوا می‌داند (حجرات، ۱۳-۱۱). در انتهای سوره نیز با کسانی که با این روش آواره جامعه (وحدت مؤمنان پشت سر امام امت) مشکل دارند، برخورد می‌کند (حجرات، ۱۸-۱۴).

جدول ۳. تحلیل محتوای تربیت سیاسی از منظر سوره حجرات

۴-۳- هدف سوره در راستای تربیت سیاسی: وحدت جامعه ایمانی پشت سر امام	
۵-۳- اصول تربیت سیاسی	
۳-۵-۱- لزوم تأکید بر تقوای پیروی از امام (آیات ۱ تا ۵)	
مبانی خداشناسی	شنا و دانا بودن خدای متعال (آیه ۱)
مبانی خداشناسی	غفور و رحیم بودن خدای متعال (آیه ۵)
مبانی انسان‌شناسی	نابودی عمل کسانی که صدای خود را بر امام برتری می‌دهند (آیه ۲)
توضیح: براساس آیات ۱ تا ۵ سوره حجرات، تقوای پیروی از امام برای مؤمنان (متریبان) ۲ محور اساسی دارد: ۱- پایین‌تر بودن صدای افراد در جامعه بر صدای امام و ۲- صبر تا زمانی که امام برای گفت‌وگو با مردم از جایگاه حکومت خود خارج شود.	
خدای متعال تقوای پیروی را با تأکید بر این نکته که اگر محور اول جدی گرفته نشود، اعمال آنان را نابود می‌کند، به مؤمنان گوشزد می‌کند. از طرف دیگر با ذکر شنا و دانا بودن خود، ضمانت اجرای این حکم را بیان می‌کند. درانتها نیز با تکیه بر اسامی غفور و رحیم خود، اشتباهات مؤمنان نسبت به محور دوم تا زمان نزول این آیات را می‌بخشد.	
۳-۵-۲- لزوم تأکید بر محورهای وحدت مؤمنان در جامعه ایمانی (آیات ۶ تا ۱۳)	
مبانی خداشناسی	وجود امام در جامعه ایمانی، فضل و نعمتی از جانب خدای متعال (آیه ۸)
مبانی خداشناسی	علیم، حکیم و خبیر بودن خدای متعال (آیات ۸ و ۱۳)
مبانی خداشناسی	محبوبیت اهل قسط نزد خدای متعال (آیه ۹)
مبانی انسان‌شناسی	برادر بودن مؤمنان نسبت به یکدیگر (آیه ۱۰)
مبانی خداشناسی	تواب و رحیم بودن خدای متعال (آیه ۱۲)
مبانی انسان‌شناسی	برابری انسان‌ها با یکدیگر از لحاظ خلقت (آیه ۱۳)
مبانی انسان‌شناسی	تقوا تنها ملاک برتری انسان‌ها بر یکدیگر (آیه ۱۳)
توضیح: در این آیات باید برای متریبان ابعاد گوناگون وحدت جامعه ایمانی را تشریح کرد: ۱- حکم امام مبنای رفع اختلاف نظر، ۲- اصلاح بین گروه‌های مختلف جامعه ایمانی و ۳- اجتناب از تمسخر، لقب بد گذاشتن، سوء ظن و غیبت	
۳-۵-۳- لزوم روشنگری و برخورد با مدعیان اداره جامعه (آیات ۱۴ تا ۱۸)	
مبانی خداشناسی	غفور و رحیم بودن خدای متعال (آیه ۱۴)
مبانی انسان‌شناسی	تردید نداشتن مؤمن واقعی و جهاد با اموال و جان (آیه ۱۵)
مبانی خداشناسی	دانا بودن خدای متعال نسبت به هر چیز (آیه ۱۶)
مبانی خداشناسی	بینا بودن خدای متعال نسبت به اعمال بندگان (آیه ۱۸)
توضیح: براساس این آیات، عده‌ای به‌ظاهر مؤمن در جامعه ایمانی، ادعای اداره بهتر کشور نسبت به دین خدا را دارند. این افراد با وحدت جامعه پشت سر امام مشکل دارند؛ هم مؤمنان را برابر ندانسته و هم امام جامعه را لایق پیروی نمی‌دانند. بنابراین در فرایند تربیت سیاسی، امام و رهبر جامعه - به‌عنوان مربی اصلی تربیت سیاسی - باید با این افراد برخورد کرده و ادعای ایمان آنان و تقاضای آنان برای مشارکت در اداره جامعه را رد کند.	

۳-۶- روش سوره در راستای تربیت سیاسی

در آیات ۱۴ تا ۱۸ نیز گفت‌وگوهای اعراب و پیامبر (ص) به تصویر کشیده شده است. بنابراین می‌توان روش «افشاگری و اعلام مواضع رسمی در قبال حاشیه‌نشینان سیاسی» را برداشت کرد.

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تربیت سیاسی از منظر سوره‌های محمد (ص)، فتح و حجرات با رویکرد تدبیر سوره‌ای، در قالب مبانی، اهداف، اصول و روش‌ها انجام شد. با توجه به اینکه فضای سوره‌ها با یکدیگر متفاوت است، بنابراین از یافته‌های هر سوره فقط می‌توان در فضای مشابه با همان سوره استفاده کرد. تطبیق شرایط سوره با شرایط فعلی جامعه نیز در درجه اول بر عهده ولی‌فقیه جامع‌الشرایط است.

در سوره مبارکه محمد (ص)، هدف تربیت سیاسی، قتال با بازدارندگان از راه خدا از جبهه کفر است. امام جامعه - به‌عنوان اصلی‌ترین مربی امت در راستای تربیت سیاسی - مسئولیت سوق دادن جامعه به سمت این هدف را با تکیه بر اصول تربیتی سوره، برعهده دارد. در نتیجه ابتدا باید سنت‌های الهی در قبال مؤمنان و کافران به‌خوبی برای مردم تشریح و سپس حکم قتال با کفار بازدارنده از راه خدا بیان شود. در این نقطه عده‌ای به مخالفت خواهند پرداخت که ظاهری دلسوزانه دارند. بنابراین باید با آنان مقابله کرده و آنان را رسوا ساخت. توطئه علیه دستور قتال باعث لغزش‌هایی می‌شود که راهکار اصلی مقابله با آن، استغفار به درگاه الهی است. در نهایت نیز باید با مؤمنان ضعیف‌الایمان و دنیاطلب برخورد صورت گیرد تا سیر هدایت جامعه به سمت هدف سوره تکمیل شود. روش‌های سوره نیز شامل: ۱- پرسشگری مقایسه‌ای، ۲- توبیخ ناظر به تدبیر در قرآن و ۳- تهدید به رسواگری است.

سوره مبارکه فتح در شرایطی نازل شده که رسول خدا (ص) در ابتدا دستور به جنگ با کفار می‌دهد. اما زمانی که لشکریان اسلام با کفار روبه‌رو شده و غلبه ظاهری نیز با مؤمنان است، به دلایلی حکم ایشان عوض شده و صلح با کفار مقرر می‌شود. پذیرش این تغییر حکم برای مؤمنان سنگین است. بنابراین این سوره در شرایطی کاربرد دارد که امام جامعه ایمانی، دستوری خلاف فهم عموم مردم دهد. در این شرایط ابتدا باید بر مؤید بودن رهبر جامعه توسط خدای متعال و آرامش قلبی مؤمنان نسبت به این موضوع و همچنین یکسان بودن بیعت خدا و بیعت با امام تأکید کرد و در ادامه به روشنگری و مقابله با پیمان‌شکنان پرداخت. در نهایت نیز باید فلسفه دستوری که خلاف فهم عموم مردم صادر شده، تبیین شود. روش‌های این سوره نیز: ۱- فرصت‌سازی جبرانگر و ۲- تبیین فلسفه احکام است.

سوره حجرات نیز به دنبال تحقق هدف وحدت جامعه ایمانی پشت سر امام است. بنابراین در این مسیر باید بر تقوای پیروی از امام تأکید کرده و ابعاد وحدت جامعه ایمانی را روشن و تبیین کرد.

درانتها نیز با کسانی که ادعای روش بهتری برای اداره جامعه دارند، برخورد جدی صورت گیرد. روش سوره حجرات نیز شامل افشاگری نسبت به حاشیه‌نشینان سیاسی است. از آنجایی که سند تحول بنیادین آموزش و پرورش باید ملاک و معیار همه فعالیت‌های تربیتی در نظام جمهوری اسلامی قرار گیرد، در ادامه ارتباط کلیات یافته‌های پژوهش حاضر با مبانی سند تحول بررسی می‌شود. همان‌گونه که مطرح شد، محوریت سوره محمد (ص)، قتال با کفار بازدارنده از راه خداست. به نظر می‌رسد بحث قتال با کفار به صورت مستقیم در سند تحول بنیادین و مبانی نظری آن نیامده است. البته می‌توان صورت کلی این مطلب را در اصل «تأکید بر رسالت جهانی و مسئولیت بشری و گسترش عدالت در جهان» که یکی از اصول مربوط به ساحت تربیت سیاسی و اجتماعی است (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۳۰۵)، مشاهده کرد. محوریت سوره فتح نیز با «پیروی بی‌چون و چرا از امام امت» است. این نکته به خوبی در اصل «تأکید بر اصل تولی و تبری و ولایت‌پذیری» که از اصول ساحت تربیت سیاسی و اجتماعی است، قابل مشاهده است. البته همان‌گونه که گفته شد، قرآن فرایند پیاده‌سازی چنین اصلی در جامعه اسلامی را نیز توضیح داده است. محوریت سوره حجرات «وحدت جامعه ایمانی پشت سر امام جامع» است. این نکته با اصل «تأکید بر هویت مشترک (انسانی، اسلامی و ایرانی) برای وحدت ملی و انسجام اجتماعی» (مبانی نظری تحول بنیادین، ۱۳۹۰، ص ۳۰۵) هماهنگی کامل دارد. بنابراین می‌توان جزئیات و نحوه پیاده‌سازی این اصل در جامعه را از سوره حجرات به دست آورد.

به منظور ارائه پیشنهادات مبتنی بر یافته‌های پژوهش، می‌توان به مواردی همچون انجام پژوهش‌هایی با موضوع تربیت سیاسی در سوره‌های ابتدایی قرآن و به ویژه سوره‌های مکی اشاره کرد. همچنین به منظور احصاء مبانی تربیت اسلامی، انجام پژوهش‌هایی برای یافتن ارتباط سوره‌های مدنی قرآن کریم، استنباط گزاره‌های تربیت سیاسی از آن‌ها و طراحی برنامه درسی مبتنی بر یافته‌های پژوهش حاضر نیز پیشنهاد می‌شود. ضمناً به منظور معرفی پیشنهادات کاربردی، پیشنهاد طراحی و تدوین کتابچه‌های جیبی برای تدبر در سوره‌های فوق‌الذکر برای گروه‌های سنی مختلف، برگزاری دوره‌های تربیت پژوهشگر قرآنی و برگزاری کارگاه‌های آموزشی با رویکرد تدبر سوره‌ای ارائه می‌شود.

منابع

- قرآن کریم (ناصر مکارم شیرازی مترجم).
- الهی‌زاده، م. (۱۳۹۴). تدبر ترتیبی قرآن: مبانی، مبادی و روش. مشهد: مؤسسه تدبر در قرآن و سیره.
- الهی‌زاده، م. (۱۳۹۵). تربیت سیاسی اجتماعی وحیانی. مشهد: مؤسسه تدبر در قرآن و سیره.
- الهی‌زاده، م. (۱۳۹۷). تربیت سیاسی. مشهد: مؤسسه تدبر در قرآن و سیره.

- الیاس، ج. (۱۳۹۳). *فلسفه تعلیم و تربیت قدیم و معاصر* (عبدالرضا ضرابی مترجم). قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
- بهشتی، س. (۱۳۸۹). *تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- حسنی، م. (۱۳۷۹). درآمدی بر مبانی، اصول و روش‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام علی (ع). *پژوهش‌های تربیت اسلامی*، (۴)، ۴۴۱-۴۶۰.
- حمیدزاده، م.؛ ملکی، ح. و بهشتی، س. (۱۳۹۵). مبانی قرآنی معرفت‌شناسی برنامه درسی تربیت سیاسی. *پژوهش‌های سیاست اسلامی*، ۴ (۹)، ۴۹-۷۳.
- خامه‌گر، م. (۱۳۸۶). *ساختار هندسی سوره‌های قرآن*. تهران: شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.
- دبیرخانه شورای عالی آموزش و پرورش، وزارت آموزش و پرورش، شورای عالی انقلاب فرهنگی. (۱۳۹۰). *مبانی نظری تحول بنیادین در نظام تعلیم و تربیت رسمی جمهوری اسلامی ایران*.
- سیدباقری، ک. (۱۳۹۴). *قدرت سیاسی از منظر قرآن کریم*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
- صبحی طسوجی، ع. (۱۳۹۸). *تدبیر در قرآن کریم (سوره‌های محمد (ص) تا طور)*. جلد ۱. قم: طلیعه سبز.
- طباطبایی، م. (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان* (موسوی همدانی مترجم). قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- علم‌الهدی، ج. (۱۳۹۳). *نظریه اسلامی تعلیم و تربیت*. تهران: دانشگاه امام صادق (ع).
- قرشی بنابی، ع. (۱۳۷۱). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- محسنی، م.؛ حسینی، س. و چمن‌نژاد، م. (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل کتاب مطالعات اجتماعی پایه ششم از حیث توجه به شاخص‌های تربیت سیاسی دانش‌آموزان. *فصلنامه مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ۲ (۱۳)، ۲۰۹-۲۲۳.
- محمدی قشلاق، پ. و عبدالسلام، ر. (۱۳۹۷). تحلیل محتوای میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی در کتب تعلیمات اجتماعی دوره‌های ابتدایی. *تحقیقات مدیریت آموزشی*، ۱۰ (۳۷)، ۱۵-۳۴.
- مدرسی، م. (۱۳۷۷). *تفسیر هدایت* (احمد آرام مترجم). مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مصباح یزدی، م. (۱۳۹۱). *فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی*. تهران: انتشارات مدرسه.
- میرزایی تبار، م. (۱۳۹۴). *سبک زندگی در حوزه تربیت سیاسی بر مبنای نهج‌البلاغه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد چاپ نشده. دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی.
- میرزایی تبار، م. و بهشتی، س. (۱۳۹۵). *سبک زندگی فردی در حوزه تربیت سیاسی بر مبنای نهج‌البلاغه*. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴ (۳۲)، ۵۳-۷۶.